Florentina Nicolae

CONSIDERAȚII PRIVIND CONTACTUL LINGVISTIC GRECO-LATIN ÎN OPERA LUI DIMITRIE CANTEMIR

În acest articol[1] vom evita analiza împrumuturilor greceşti latinizate complet încă din antichitate, precum *monasterium, eunuchus, martyr* etc. şi ne vom ocupa îndeosebi de termeni neoeleni, pe care Dimitrie Cantemir i-a inserat fie în original, fie prin adaptarea la fonetica şi morfosintaxa limbii latine.

În ceea ce priveşte adaptarea fonetică, autorul manifestă o preferință evidentă pentru notarea cuvintelor greceşti în original, în detrimentul transliterării acestora. Situațiile de transliterare sunt destul de rare, de exemplu, cea a substantivului *patriotes*[2]:

...Non solum ut Princeps, sed ut patriotes et commilito (VCC, 70) – „nu numai ca Domn, ci şi ca om al țării şi tovarăş de arme".

Utilizarea acestui termen este pur estetică, deoarece latina prezintă echivalentul *patriota,-ae,* pe care, de altfel, Cantemir îl foloseşte în VCC: *pro patria et patriotis* (VCC, 159) – „pentru patrie şi oamenii țării". De asemenea, latina dezvoltase un derivat cu prefixul *con-,* utilizat de autor:

Sunt enim tales homines non solum expeditioni, sed et Deo hominibusque graves – qui nimirum fictis querelis principes deludere et conpatriotas (sic) *fallere solent* (VCC, 163) – „Căci sunt asemenea oameni o povară nu numai unui război, ci şi lui Dumnezeu şi oamenilor – anume cei care, prin plângeri plăsmuite, obişnuiesc să-şi bată joc de domni şi să-şi înşele compatrioții."

Pe lângă derivatul latinesc, Cantemir foloseşte şi un echivalent grecesc transliterat, cu prefixul *syn-*:

Vos, inquit, charissimos fratres et dilectissimos sympatriotas, ... accersivi (VCC, 159) – „Pe voi, zice, preaiubiți fraţi şi preadragi compatrioți, …v-am chemat."

Autorul preferă, totuşi, termenul grecesc, care de altfel circula la vremea aceea, în limba română, în varianta *simpatriot: omeniților şi iubiților simpatioți* (HVR, 27r).

[1] Abrevierile utilizate în acest articol sunt următoarele: VCC – *Vita Constantini Cantemyrii, Cognomento Senis*; DM – *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*; HMV – *Historia Moldo-Vlachica*; HVR – *Hronicul vechimei a Romano-Moldo-Vlahilor*; IIO - *Incrementa et decrementa Aulae Othomannicae.*

[2] *Cf.* Claudia Tărnăuceanu, 2008: 183.

LR, LXII, nr. 1, p. 39–63, Bucureşti, 2013

BDD-A445 © 2013 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:26:17 UTC)

În majoritatea situațiilor, este utilizată grafia greacă, uneori în paralel cu cea latină. Termenul analizat mai sus, *sympatriota*, are două ocurențe în *Vita Constantini Cantemyrii*, cu grafii diferite, dar ambele încadrate în registrul lingvistic al latinei:

...a quibusdam συμπατριοταις[3] (VCC, 19) – „de câțiva compatrioți".

Substantivul grecesc este notat cu grafie originală şi utilizat în cazul ablativ[4], specific limbii latine, însă prin utilizarea desinenței greceşti de dativ. Astfel, autorul a extins identitatea formală dintre dativul şi ablativul plural latinesc, la o limbă care nu prezintă cazul ablativ.

În aceeaşi manieră este utilizat adjectivul *πολυχρόνιον* care, indiferent de grafia cu care este notat, stă în cazul cerut de determinant:

Hoc facto, Princeps in pedes surgit et ad thronum revertitur, accinentibus id πολυχρόνιον Psaltis (DM, A 69) – „După aceasta, Principele se scoală în picioare şi se întoarce în scaun, Psalții cântându-i acel πολυχρόνιον".

Concionem sequitur Polychronion Patriarchae, iisdem fere verbis, quibus Principis conceptum. (DM, A 70) – „După cuvântare urmează Polychronionul Patriarhului, alcătuit cam cu aceleaşi cuvinte, ca şi acela al Principelui"[5].

Permanentul efort al autorului de încadrare a cuvintelor greceşti în sistemul morfosintactic latinesc este evident în maniera de utilizare a adjectivelor greceşti, care fac acordul în gen, număr şi caz cu determinanții lor latini: *sacerdos ἐφημέρος* (IIO, II, IV <36> 233); *homo astutus et πολύγλοττος* (DM, A 50).

Atât pentru termenii transliterați, cât şi pentru cei notați cu grafie greacă, autorul recurge la încadrarea în sistemul morfosintactic latinesc, pentru obținerea coerenței semantice a textului. Tendința generală este de a încadra împrumutul la declinarea pe care o avusese şi în limba de origine. De exemplu, substantivul de declinarea a doua νεόνυμφος primeşte desinența de nominativ plural *–i,* menținându-şi clasa flexionară şi după transliterare:

Solent enim neonymphi principales coronas capiti imponere (VCC, 109) – „Căci proaspăt căsătoriții obişnuiesc să îşi pună pe cap coroane împărăteşti".

Sunt păstrate în original cuvintele pe care autorul le-a preluat din sursele bibliografice (cronicile bizantine) şi pe care le consideră emblematice:

Apud Cantacuzenum primum legimus Οὐ<γ>ροβλαχίας nomen (HMV, 12 <bis>, 140) – „La Cantacuzenns am citit prima oară numele de Οὐγγροβλαχία".

Protovestiarius Franza<s>, ad annum 1416, sub Sultano Muhammed I, sub nomine Μαυροβλαχίας Moldaviam, sub nomine vero simpliciter Βλαχίας Transalpinam intelligere videtur (HMV, III, 12 <bis>, 141) – „Protovestiarul Franzas, la anul 1416, sub sultanul Muhammed I, pare să înțeleagă sub numele de Μαυροβλαχία (Maurovlahia) Moldova, iar sub numele simplu de Βλαχία (Vlahia), <Valahia> Transalpină."

[3] *Συμπατριοταις* în loc de *συμπατριώταις*, cf. VCC1996: 88, n. 2.
[4] Prepoziția *a* cere numai cazul ablativ.
[5] Traducere Dan Sluşanschi, DM 2006, p. 149.

BDD-A445 © 2013 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:26:17 UTC)

Franzas Protovestiarius Μαυροβλαχίαν notat, sed ex interpretatione Turcicae appellationis, Valachiam nempe Nigram (HMV, 12 <bis>, 140) – „Protovestiarul Franzas notează Μαυροβλαχία, adică „Valahia Neagră", dar după tălmăcirea numirii turceşti."

Cuvintele greceşti sunt folosite cu desinenţele originale, dar cu respectarea legilor sintactice latineşti, conform cărora apoziţia poate sta în genitiv explicativ (sau apozitiv). Aşadar, Cantemir combină morfologia greacă şi sintaxa latină.

Dacă determinantul stă în alt caz decât ablativul, acordul cu atributul apoziţional se face automat, după model latinesc:

Ioannes Cantacuzenus Imperator Constantino Angelo τῷ ἐξαδέλφῳ, horum Blachorum prefecturam aliosque regios honores attribuens, his condicionibus affirmat. (HMV, III, 13, 143) – „Ioan Cantacuzino împăratul îi întăreşte lui Constantin Anghelos, *τῷ ἐξαδέλφῳ* (nepotului său de frate), cârmuirea acestor vlahi, dându-i şi alte onoruri regeşti, în aceste condiţiuni"[6].

În ceea ce priveşte aria semantică a cuvintelor greceşti, un loc aparte îl ocupă *Descriptio Moldaviae,* prin faptul că la baza acestei scrieri nu stă o amplă bibliografie bizantină, ca pentru operele cantemiriene de factură istorică. În *Descriptio Moldaviae* nu există citate ample în original, în IIO şi HMV (cu excepţia câtorva urări şi rugăciuni care se fac în biserică, la înscăunarea domnitorului, la A 69–70), dar sunt consemnaţi în original, termeni tehnici ai ritului creştin ortodox, pentru a fi subliniate, astfel, anumite aspecte de specificitate în relaţie cu publicul-ţintă occidental:

Ab eodem institutum fuit ut, in templo Cathedrali, in honorem Patriarchalis Ecclesiae, alter chorus Graecis Psaltis constaret, totaque Liturgiae ἀκολουθεία dimidia Graeco, dimidia Slavonico sermone recitaretur… (DM, C 416) – „Tot el a statornicit ca, în Catedrală, în cinstea Bisericii Patriarhale, un al doilea cor să fie alcătuit din psalţi greci, iar toată ἀκολουθεία (înşiruirea) Liturghiei să se rostească pe jumătate în limba greacă, pe jumătate în cea slavonească…"[7].

Namque licet benedictionem a Constantinopolitano patriarcha accipĭat, tamen ab eo nec eligi, nec deponi potest, neque Magnae Ecclesiae Constantinopolitanae quod vocātur ψῆφον, ut reliqui mitropolitae omnes, exspectare tenetur. (DM, B 275) – „Şi anume, cu toate că primeşte binecuvântarea de la Patriarhul Constantinopolei, el nu poate totuşi nici să fie ales de către dânsul, nici scos din Scaun, şi nu este ţinut să aştepte, cum se numeşte el, ψῆφον (votul) Marii Biserici a Constantinopolei, ca toţi ceilalţi Mitropoliţi"[8].

Proto-Diaconus τας ἐκτένας recitat… Post ἐκτένας, Patriarcha, sacris vestibus ornatus, cum quatuor, aut pluribus Metropolitis altare ingreditur (DM,

[6] Traducere Dan Sluşanschi, HMV, 1983, p. 423. Cf. Florentina Nicolae, 2004, p. 83.
[7] Traducere Dan Sluşanschi, DM, 2006, p. 362.
[8] Traducere Dan Sluşanschi, DM, 2006, p. 341.

BDD-A445 © 2013 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:26:17 UTC)

A 69) – „Proto-Diaconul recită τας᾽εκτένας (ecteniile) … După᾽εκτένας (ectenii), Patriarhul, împodobit cu sfintele odăjdii, intră în altar cu patru sau mai mulți Mitropoliți”[9].

Exemplul de mai sus ilustrează şi faptul că autorul a gândit în limba maternă, atunci când a descris acest ceremonial familiar. Prezența sau absența articolului τας se explică numai prin echivalarea cu contextul corespunzător românesc în care apare, articulat sau nu, substantivul *ectenii.*

Ca şi în cazul altor cuvinte străine incluse în text, Cantemir procedează la utilizarea unor scurte inserții epexegetice, cu scopul de a se face înțeles de publicul larg european, nefamiliarizat cu realitățile balcanice sau care nu cunoştea limba străină respectivă:

Hi a Graecis vocantur vulgo Κουζόβλαχοι, i(d) e(st) Valachi claudi, vel quia in lingua hodie claudicent, vel quia a Claudo, quondam illorum rectore aliquo, sic fuerint nominati. (HMV, III, 13, 143) – „Aceştia sunt numiți îndeobşte de greci Κουζόβλαχοι (cuțovlahi), adică *valahi şchiopi,* fie pentru că astăzi şchioapătă în limba lor, fie pentru că au fost numiți astfel de un anume Claudus, pe vremuri conducător al lor”[10].

Akkierman, incolis „Czetate Alba”, Romanis olim „Alba Iulia”, Graecis Μονκαστρον, Polonis „Bielogrod”, in ipso Ponti Euxini littore sita, urbs satis ampla et munitissima. (DM, A 21) – „Akkierman, pentru locuitori *Cetatea Albă*, la romani, odinioară, *Alba Iulia,* la greci Μονκαστρον, la poloni *Bielogrod*, aşezat chiar pe țărmul Pontului Euxin, un oraş destul de cuprins şi foarte bine întărit”[11].

Rareori apare şi fenomenul invers; greaca este limba în care se aduc explicații, mai ales prin cuvinte expresive, în situații în care ocură ca limbă de salon a epocii:

In diebus festis maioribus, quae δεσποτικαί vocantur (DM, A 103) – „La sărbătorile cele mai mari, care se numesc δεσποτικαί (domneşti)”[12].

Singulare tamen et κύριον ipsius munus est Barones supremi ordinis exauctoratos, cunctosque secundae stationis officiales ad Principem introducere...(DM, A 107) – „Totuşi, aparte şi κύριον (cea mai de seamă) însărcinare a lui este să-i aducă înăuntru la principe pe boierii mazili de primul rang şi pe toți slujitorii de rândul al doilea”[13].

Nec mirum, si pro Comanis ... Romanos legerit rudis πλάστεργος (HMV, I, 13, 42) – „Şi nu e de mirare dacă în loc de cumani, … necioplitul πλάστεργος (plăsmuitor) a citit romani”[14].

[9] Traducere Dan Sluşanschi, DM, 2006, p. 149.
[10] Traducere Dan Sluşanschi, HMV, 1983, p. 427.
[11] Traducere Dan Sluşanschi, DM, 2006, p. 73.
[12] Traducere Dan Sluşanschi, DM, 2006, p. 197.
[13] Traducere Dan Sluşanschi, DM, 2006, p. 201.
[14] Traducerea a fost parafrazată după cea a lui Dan Sluşanschi, HMV, p. 205.

BDD-A445 © 2013 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:26:17 UTC)

Aga…punit, eademque fere munia explet, quae inter Turcas τοῦ „Ieniczer Agasi" esse solent. (DM, A 106) – „Aga…pedepseşte şi îndeplineşte cam aceleaşi sarcini care obişnuiesc să fie, la turci, τοῦ (ale lui) Ieniczer Agasi."

În acest context, lipsa articolului din latină şi din turcă îi impune autorului recurgerea la articolul grecesc *τοῦ*, care devine necesar pentru exprimarea cazului genitiv, pentru un nume propriu nelatinizat.

Toponimele au o situaţie aparte în opera cantemiriană. În măsura în care acestea au fost preluate din surse bizantine, sunt lăsate în original, pentru obiectivitate, chiar dacă citatul respectiv a fost tradus sau parafrazat de Cantemir în latină:

Sub Theodosio et Gratiano Imp(eratoribus) Scythiae urbibus praefuisse Terentium Τομέων Episcopum ac Thraciae Martyrum Marcianopoleos, Sozom(e)n(us), Lib(ro) 7, C(apite) [1] 9 (HMV, II, 8, 74) – „Sub împăraţii Teodosie şi Gratian Sozomen, în cartea a 7-a, capitolul [1] 9, <ne spune> că cetăţile Sciţiei le-a ocârmuit Terenţiu, episcopul de la Tomi, iar pe cele ale Traciei, Martyrus, al Marcianopolei"[15].

Post vero separationem Valachiae nomen a Latinis quidem Transalpinae, sive Montanae, Bonfin(ius), Dec(ade) 1, Lib(ro) 1, est datum quae Laonico Chalcocondylae est παρ' Ἴστρον χώρα, Procopio antiquo nomine 'Ριπησίαν, Daciam Ripensem, et ex regionis nomine Romani eam colentes Valachi sunt dicti. (HMV, III, 12<bis>, 140) – „Însă după despărţirea Valahiei, latinii i-au spus pe nume Transalpina sau Montana (la Bonfinius, în decada 1, cartea 1) – <ţinutul> care pentru Laonic Chalcocondylas este *παρ' Ἴστρον χώρα* (ţara de lângă Istru), iar pentru Procopiu, cu numele ei vechi, *'Ριπησία,* «Dacia Ripensis», iar după numele ţinutului, romanii care îl locuiesc au fost numiţi «valahi»"[16].

Pentru cititorii nefamiliarizaţi cu denumirile româneşti, Cantemir oferă atât toponimul modern, cât şi varianta antică, în formă grecească, preluată din cronicile bizantine:

Akkierman (…) Olim Μονκάστρον, Herodoto Ὀξία, nunc a Moldavis „Czetate Alba", „Vrbs Alba", dicitur, quod et Turcicum nomen significat. (IIO, Annotationes, 115) – „Akkierman (…) Odinioară *Μονκάστρον, pentru Herodot Ὀξία, acum este numită de moldoveni „Czetate Alba", „Cetatea Albă", ceea ce semnifică şi denumirea turcească.*

Termes (…) Oppidum vile ad littus Archipelagi, in Thessalia, Graecis Θέρμας dicitur. Veteribus pariter Θέρμα fuit, Thermaicoque Sinui nomen dedit. (IIO, Annotationes, 265) – „Termes (…) O cetăţuie neînsemnată la ţărmul arhipelagului, în Tesalia, este numită de greci *Θέρμας*. Pentru cei din vechime era tot *Θέρμα* şi a dat numele Golfului Termaic."

[15] Traducere Dan Sluşanschi, HMV, 1983, p. 273.
[16] Traducere Dan Sluşanschi, HMV, 1983, p. 415.

BDD-A445 © 2013 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:26:17 UTC)

În latina cantemiriană, un loc aparte îl ocupă elemente de jargon grecesc, deoarece acestea transpar în fragmentele în care autorul se implică emoțional şi unde uită de principiul obiectivității, pe care şi l-a asumat ca istoric. Pentru acestea, autorul preferă grafia greacă. O interjecție precum *apage* („ferească") pătrunsese în limba latină încă din perioada plautină[17] şi totuşi Cantemir notează cuvântul cu grafie greacă, ἄπαγε (HMV, II, 4, 62). În aceeaşi categorie de grecisme cu rol pur estetic este σὺν Θεῷ:

Quandoquidem σὺν Θεῷ perventum est ad illam Chronologiae partem… (HMV, II, 4, 62) – „De vreme ce σὺν Θεῷ (cu Dumnezeu), am ajuns la acea parte a Cronologiei…"

La limită între implicarea subiectivă şi etalarea unei incontestabile erudiții stă şi procedeul inserării unor proverbe sau sentințe greceşti în interiorul frazei latineşti, care îi susțin afirmațiile după principiul *Magister dixit*:

Verum enimvero illud tritum apud antiquos Graecos Μάχου ὑπὲρ πατρίδος et illud Platonicum Τὰ τῶν φίλον χοινά duplo quasi calcari, tum Patriae, tum amicis ad syncere atque infucate serviendum concitato quidem, hoc tamen inviolabili condicioni (sic) subdiderunt, ut veritatis amicitiam tum Platonicae, tum Socraticae anteponamus: Φίλος γὰρ 'ο Πλάτον, φίλος 'ο Σωκράτης, ἀλλὰ μᾶλλον φίλη 'η ἀλήθ<ε>ια. (HMV, III, Prooemoium, 50) – „Dar acea <vorbă atât de> bătută la grecii cei vechi Μάχου'υπὲρ πατρίδος („Luptă-te pentru patrie") şi <zisa> aceea a lui Platon, Τὰ τῶν φίλον χοινά („Cele ale prietenilor le sunt comune") parcă m-au îmboldit cu doi pinteni <adânc> înfipți, spre a sluji sincer şi neprefăcut atât patriei, cât şi prietenilor, dar cu condiția de necălcat de a pune prietenia față de adevăr înaintea celei pentru Platon şi Socrate: Φίλος γὰρ 'ο Πλάτον, φίλος 'ο Σωκράτης, ἀλλὰ μᾶλλον φίλη 'η ἀλήθ<ε>ια („Prieten mi-este Platon, prieten Socrate, dar mai prieten mi-e adevărul")[18].

În analiza influenței limbii greceşti asupra latinei cantemiriene trebuie să distingem între influența surselor bizantine şi cea a modei contemporane autorului, în care greaca era limba curentă a conversației de salon din estul fanariot. Cantemir converteşte aceasta modă într-o manieră de etalare a erudiției, precum şi într-o formă de persuasiune a cititorului, deoarece apelul la limba greacă se face din rațiuni epexegetice şi justificative. În ceea ce priveşte sursele bizantine, autorul le-a consultat şi utilizat critic, preluând şi interpretând datele istorice. Termenii cheie sunt redați în original, cu explicații în limba latină, şi foarte rar invers. O atenție deosebită este acordată toponimelor şi etnonimelor, a căror consemnare în originalul grecesc derivă din intenția mărturisită a autorului de a respecta adevărul istoric, utilizând instrumente ştiințifice de investigație şi analiză.

[17] *Cf.* Fr. Gaffiot, 2000, p. 139.

[18] Traducere Dan Sluşanschi, HMV, 1983, p. 215 şi 217. Pentru citatele greceşti, vezi nota 220, p. 217.

BDD-A445 © 2013 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:26:17 UTC)

BIBLIOGRAFIE

Dimitrie Cantemir, 1983: *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus* şi *Historia Moldo-Vlachica*, Prefață de Virgil Cândea, Ediție critică, traducere, introducere, note şi indici de Dan Sluşanschi, în *Opere complete*, Vol. IX, Tomul I, Editura Academiei Române, Bucureşti.

Dimitrie Cantemir, 1996: *Vita Constantini Cantemyrii, cognomento Senis, Moldaviae Principis*, Cuvânt înainte de acad. Virgil Cândea, Studiu introductiv de Andrei Pippidi, Ediție critică, traducere şi anexe de Dan Sluşanschi şi Ilieş Câmpeanu, Note şi comentarii de Andrei Pippidi, indici de Ilieş Câmpeanu, în *Opere complete,* Vol. VI, Tomul I, Editura Academiei Române, Bucureşti

Dimitrie Cantemir, 1999: *Hronicul vechimei a Romano-Moldo-Vlahilor,* I–II, Ediție îngrijită, studiu introductiv, glosar şi indici de Stela Toma, Editura Minerva, Bucureşti.

Dimitrie Cantemir, 2002: *Incrementa et decrementa Aulae Othomannicae sive Aliothmannicae Historiae a prima gentis origine ad nostra usque tempora deductae Libri tres*, Prefață de Virgil Cândea, Ediție îngrijită de Dan Sluşanschi, Editura Amarcord, Timişoara.

Demetrii Cantemirii, 2006: Principis Moldaviae, *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, Ediție critică întocmită de Dan Sluşanschi, Institutul Cultural Român, Bucureşti.

François Gaffiot, 2000 : *Dictionnaire latin-français*, Hachette, Paris, 1934 (Ed. Humanitas, Bucureşti, 2000).

Theodor Iordănescu, Mariana Diaconescu, Ana-Cristina Halichias, 2003: *Dicționar latin-român,* Editura Didactică şi Pedagogică R.A., Bucureşti.

Haralambie Mihăescu, 1966: *Influența greceasc㠄 asupra limbii române până în secolul al XV-lea*, Editura Academiei, Bucureşti.

Florentina Nicolae, 2004: *Cuvinte nelatineşti în latina cantemiriană,* în "The Annals of Valahia University of Targoviste" / «Les Annales de L'Université Valahia de Târgovişte», Nr. 18, pp. 81–90.

Claudia Tărnăuceanu, 2008: *Limba latină în opera lui Dimitrie Cantemir: „Vita Constantini Cantemyrii". Studiu lingvistic şi literar,* Editura Universității „Al. I. Cuza", Iaşi.

GREEK AND LATIN LINGUISTIC CONTACT CONSIDERATIONS
ON DIMITRIE CANTEMIR'S WRITINGS

(Abstract)

Greek influences the writings of Dimitrie Cantemir from two points of view: on the one hand, as a language of conversation used on a daily basis by Cantemir, and, on the other hand, from the perspective of Byzantine works used as sources for his historical works. This research study focuses on an analysis of his writings in Latin, in which Greek was present especially at the lexical level. The impact of Latin is stronger and influences the Greek terms, from a morphological and sometimes syntactical viewpoint.

Cuvinte-cheie: contact lingvistic, morfologie greacă, gramatica latină, surse bizantine, influențe populare.

Key words: linguistic contact, Greek morphology, Latin grammar, Byzantine sources, vernacular influences.

Universitatea „Ovidius" din Constanța

BDD-A445 © 2013 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:26:17 UTC)